

XIX. YÜZYILIN İKİNCİ YARISINDA OSMANLI HALEP’İNDE DEMOGRAFİK YAPI

Mehmet TATAROĞLU*
Gülşen Gülbin ALAKAY**
Serkan ALKAÇ***

Araştırma Makalesi/Research Article

Atıf/Cite as: Tataroğlu, M., Alakay, G. G. ve Alakaç, S. (2023). XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Halep’inde Demografik Yapı.

DÜMAD (Dünya Mültidisipliner Araştırmalar Dergisi), 6(Prof. Dr. Durmuş Ali Arslan Özel Sayısı), 310-326.

Özet

Mesrob K. Krikorian tarafından 1860-1908 yılları arasında Osmanlı Devleti’ne hizmet eden Ermeniler hakkında bir doktora tezi yapılmıştır. Bu tezde özellikle Türkiye’nin doğu vilayetleri ve bunlardan biri olan Halep’te yaşayan Ermeniler hakkında detaylı bilgiler verilmektedir. Demografik bilgiler üzerinde ısrarlı bir şekilde durulmakta ve Halep’teki Ermenilerin Müslüman ve diğer milletlerden daha fazla olduğu ispat edilmeye çalışılmaktadır. Eserin devamında Ermenilerin günlük hayata, ticarete, sanayiye ve devlet kurumlarına yapmış oldukları katkılar ve sahip oldukları unvanlar üzerinde durulmakta ve bu unvanların Türkler tarafından genel olarak en düşük mertebelerde verildiği, kasıtlı bir şekilde ifade edilmektedir. Müellif bunu yaparken her vilayete ayırmış olduğu ana kısımlar ile son kertede ifade ettiği genel durumdaki bilileri ayırtılmakta ve bu son kısımlarda okuyucuyu Türklerin aleyhine yönlendirici bir tavır sergilemektedir.

Bu makalede Mesrob K. Krikorian’ın eserinde izah edilmeye çalışılan gerçek dışı senaryoya karşı Türk tezlerini ortaya koyan delillere yer verilmekte ve eserin Türkler aleyhindeki asılsız suçlamaları çürütülmeye çalışılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Ermeni, Halep, Krikorian, Osmanlı, Türk, Türkiye.

* Okul Müdürü, Beyhan Gençay Ortaokulu, mehmettataroğlu@gmail.com, Orcid: 0000-0002-0266-3495

** Öğretmen, Nihal Turgut Anlar Anadolu Lisesi, galakay@hotmail.com, Orcid: 0000-0003-0227-5887

*** Öğretmen, Nihal Turgut Anlar Anadolu Lisesi, salkac55@gmail.com , Orcid: 0000-0002-6525-9545

Abstract

A doctoral thesis was made by Mesrob K. Krikorian about Armenians who served the Ottoman Empire between 1860-1908. In this thesis, detailed information is given about the eastern provinces of Turkey and the Armenians living in Halep, which is one of them. Demographic information is persistently emphasized and it is tried to prove that the Armenians in Halep are more than Muslims and other nationalities. In the continuation of the work, the contributions of Armenians to daily life, commerce, industry and state institutions and the titles they hold are emphasized, and it is deliberately stated that these titles are generally given by the Turks at the lowest level. While doing this, the author distinguishes the main parts that he has allocated to each province and the general information he expresses in the last instance, and in these last parts he displays an attitude that directs the reader to the detriment of the Turks.

In this article, the evidences revealing the Turkish theses against the unrealistic scenario tried to be explained in the work of Mesrob K. Krikorian are included and the baseless accusations of the work against the Turks are tried to be disproved.

Keywords: Armenian, Halep, Krikorian, Ottoman, Turkey. Turkish,

Giriş

Halep, Milattan Önce ikinci milenyumun başlarına kadar, Halep (Hallaw veya Halvan) adı altında Boğazköy'ün tarihi kayıtlarında zikredilen eski bir Asuri (Assyrian) şehridir. Hitit Kırallı Mursili I (M.Ö. 1620-1590) Halep'i yok etti, hazinelerini aldı ve merkezi Hattuşa'yı esir etti. Medes tarafından daha sonra egemenliğe alındı, fakat M.Ö. 1430 civarlarında Hititler tekrar orayı ele geçirdi.

M.Ö. 312'de Büyük Alexander'ın kumandanlarından, Seleucus Nikator, Suriye'de Seleucid hanedanını kurdu. O, Halepi 'Beroia' olarak yeniden isimlendirdi ve orada Makedonya kolonisini kurdu. M.Ö. 64'de Suriye Roma vilayetinin parçası oldu ve Bizans döneminde 540'da Persler tarafından, Antakya (Antioch) ile her ikisi de yok edildi. İmparator Justinian kasabayı yeniden inşa etti ve oraya güzel bir katedral dikti.

16 H./637'de Halep Halid b. Velid'in kumandasındaki Arap Müslümanlar tarafından fethedildi. Buna rağmen Selçuklu Türkleri Mirdasis (onbirinci yüzyıl) günlerinden beri orada kaldılar, şehir on altıncı yüzyılda doğrudan Osmanlı hükümetinin yönetimine girdi.

Ermenilerin Haleple birleşmesi, Büyük Tiran (.i.Tigran;) Suriye'yi ve Lübnan'ı imparatorluğuna kattığı ve ondört yıl kadar Suriye, Ermeni orduları tarafından yönetildiği zaman olan, M.Ö. birinci yüzyıldan (M.Ö. 84-83) daha geriye gider. Üçüncü yüzyıldan altıncı yüzyıla kadar

Roma imparatorları, savaşı Ermeni prensleri ile Suriye’de ve Lübnan dağlarında askeri koloniler kurdular. M.S. 632-40 civarlarında Araplara karşı Suriyede Sasani ve Bizans ordularına Ermeni askerler hizmet ediyordu. 1045’den sonra, Ermeni başkenti Ani’nin düşmesin ile pekçok Ermeni Kilikya ve Suriye’ye doğru sürüldü. Onikinci yüzyılda Suriye’de açık bir şekilde organize edilmiş çeşitli Ermeni komiteleri vardı, çünkü Katholicos Krikor (Grigor) IV,1179’da Rumkale (Halfeti)’de Suriye ve Mezopotamya’dan gelen altı Ermeni papazın rol oynadığı bir kilise-meclisi topladı. Bunlar Miyafarikin (Silvan)’li Papaz .i.Kevork;, Urfa’lı Başpiskopos .i.Stephan;os, Antakyalı Başpiskopos Grigorios, Apamea’lı Papaz Kostantin, Lazkiye (Ladhikiyya)’li Papaz Sarkis (Sargis) ve Kudüs’lü Başpiskopos Sahak idi.

Onbirinci ile ondördüncü yüzyıllarda Kilikya Ermeni kırıallığı zamanında, Suriye’nin: Halep, Hamah, Lazkiye, Antakya ve Dimaşk (fiam) kasabalarında gelişmekte olan Ermeni toplumları vardı. Kilikya’nın düşmesinden sonra Ermeniler güvenlik için giderek daha çok Suriye’ye taşındılar. Ondördüncü yüzyılda Halep, özellikle Ermeniler için kiliselerinin, okullarının ve toplum liderlerinin, hem ruhani ve hemde ayinlerinin yapıldığı bir merkez oldu. Rahip Lazar’ın oğlu Yovhannes tarafından 1355’de yazılan Gospel, Halep’de Ermeni bir ‘Amir’ tarafından 1379’da yazıldı.¹ 1400’de Ermeni toplumunun başı kesin olarak Karapet’in oğlu Tawakal’dı.² 1499-1500’de Martyrs Salibah mahallesinde Kırk fihitler (Forty Martyrs) kilisesi Reis İsa’nın tecrübesinde genişletildi. Halep’in bu yenileştirilmesinden sonra en yakında olan Sis (Kozan), zaman zaman patriklerin oturduğu yer olan Kilikya Katolikliğinin ikinci merkezi oldu. Halep’teki Ermeni toplumu onaltıncı yüzyılın başlangıcında bu yeni dönemin ilk piskoposu olan Başpiskopos Khatchadur (1525-45), onu piskoposluk olarak düzenledi. Khatchadur’dan önceki Halep papazları hakkında, çok az şey biliyoruz. Tarih kitaplarında sadece iki papazdan bahsedilmektedir: Sis’in kilise-meclisinde 1307’de rol oynayan Papaz Yovhannes; Florence meclisine 1438’de iştirak eden Papaz Yovakim.

Onaltıncı ve onyedinci yüzyıllarda pekçok yeni Ermeni yerleşmek için Julfa (Ermenicede Eski Julfa)’dan Halep’e geldi. Bu insanlar tüccarlıkta yetenekliydi ve şehrin ticarî ve toplumsal hayatına çok fazla katkı yaptılar. Bununla beraber 1915-20’ye kadar, Halep Ermenileri çok fazla değildi. Birinci Dünya Savaşı’ndaki katliamdan sonra Ermenilerin binlercesi Anadolu’dan Suriye’ye kaçtılar ve özellikle Halep’in ve Suriye’nin faklı kasabalarında sığınak aradılar. fiimdi Suriye Arap Cumhuriyet’inde 100.000 civarında Ermeni vardır.³

¹ A. Sürmeyan, ‘Mayr tsutsak hayeren tzeragrats Jerusalemi srbots Yakobeants vangi’ (‘Catalogue of the armenian Manuscripts of St James’s Monastery in Jarusalem’), vol. 1, pp. 347-8; idem, ‘Patmuthiwn Halepi Hayots’ (‘History of the Armenians of Aleppo’), pp. 8-10.

² B. Sarkisian, ‘Mayr tsutsak hayeren tzeragrats matenadaranin Mkhithareants i Venedig’ (‘Catalogue of the Armenian Manuscripts of the Mkhitharist Library in Venice’), pp. 401-2, and Sürmeyan, ‘History of the Armenians of Aleppo’, pp. 20-1.

³ Mesrob K. Krikorian, *Osmanlı İmparatorluğu Hizmetinde Ermeniler, 1860-1908*, Viyana 1976, s. 80-81.

İdari Yapı ve Nüfus

Ondokuzuncu yüzyılda Halep vilayeti, El-Sham vilayeti ve Diyar el-Zor Mutasarrıflığı olmak üzere üçe ayrılmıştı.

Diyar el-Zor Mutasarrıflığı (bağımsız bir sancak) ayrı bir idarî üniteydi; Sham vilayeti Lübnan'ın parçalarını ihtiva ederdi, halbuki Beyrut vilayeti o da Lazkiye sancağına sahipti. .i.Fransa; yüksek komiseri General Henrie-Joseph-Eugene Gouraud, 1 Eylül 1920'ye kadar, Lebanese Devleti ('Etat du Grand Liban')nin yaratıldığını ilân etti, Lübnan Suriye adını da kapsamaktaydı. Bunun nedeni o çalışmanın sunumunda ele alınmıştır.

Halep vilayeti üç sancağa ayrıldı: Yirmi üç kazaya bölünmüş olan Halep, Maraş ve Urfa'dır⁴.

Krokian, Halep'teki Ermenilerin nüfusunun tespit edilememiş olmasını "Bir nüfus sayım memurunun olmaması yüzünden Halep vilayetinin Ermeni nüfusunu gösteren istatistikler tam ve güvenilir değildir." şeklinde ifade eder. Cuinet'in rakamlarını ise oldukça dağınık ve karmaşık bulmaktadır. Bu yüzden Cuinet'in Halep Ermenileri için verdiği rakamları kullanmak istemez ve 1908 vilayet salnamesinin rakamlarını daha kullanışlı kabul ederek, vilayetin genel nüfusunu aşağıdaki şekilde verir:⁵

Ermeniler

Apostolic

65.033

Katolik

10.016

Protestan⁶

6.071

81.120

Rumlar

Ortodoks

11.632

Katolik

8.291

19.923

Süryaniler

⁴ Bkz. Krikorian, a.g.e., s. 81-82.

⁵ Krikorian, a.g.e., s. 82-83. 'Halep vilayeti salnamesi' ('Year-Book of the Province of Aleppo'), 1326H. /1908, p. 504.

⁶ Halep vilayetinin Protestanlarının hepsini salname 12. 071 olarak kaydeder. Bu vilayetteki Ermeni Protestanların sayısını yaklaşık vermek için bu toplamı yarıya indirdim. M. Ormanian, 'The Church of Armenia', pp. 206-7, Halep'in Ermeni Protestanlarını 12. 300 olarak tahmin eder.

Ortodoks	1.852
Katolik	3.130
4.982	
Protestanlar (Rum ve Süryani)	6.000
Latinler	2.283
Maronitler	1.647
Keldaniler	582
Müslümanlar	759.040
Yahudiler	11.748
Yabancılar	11.759
Ecnebler	4.185
Toplam⁷	903.269

Krikorian, Halep'teki 81.120 Ermeni nüfusa Dayr el-Zor mutasarrıflığının Ermenilerini de eklemekte ısrarlıdır. Ancak buradaki Ermenilerin çoğunluğu Katolik olup, (Cuinet'e göre) sayıları 400 idi.

Krikorian, Ermeni kaynaklarının Halep vilayetindeki Ermeni nüfusunu vilayet salnamesine göre tahmin ettiklerinden bahsederek; Ormanian'ın⁸ 163.000 Theodik'in Almanak'ının ise⁹ Ermenilerin nüfusunu 186.000 olarak verdiğini söylemesine rağmen, daha inandırıcı bulduğu Ormanian'ın istatistiğini kullanmaya özen gösterir:

Halep'in İskenderun ve Belen kazaları:

Apostolic	15.000
Katolik	5.000
Protestan	2.000

⁷ 1897 tarihinde yapılan istatistiği kaynak gösteren Güran, Halep'in genel nüfusunu 819.238 olarak, buradaki Müslümanları 712.585, gayrimüslimleri ise 106.653 olarak vermektedir (Güran, *a.g.m.*, s. 173).

⁸ Ormanian in ibid.; J. Lepsius, 'Der Todesgang des armenischen Volkes', pp. 304-5.

⁹ Theodik, 'Amenun taretsoytse' ('The Almanac for Everyone'), 1922, p. 262-3.

22.000

Dayr el-Zor ve Urfa sancakları:

Apostolic 24.000

Katolik 1.000

Protestan 800

25.000

Maraş, Elbistan ve Pazarcık kazaları:

Apostolic 30.000

Katolik 4.000

Protestan 3.500

37.500

Süleymanlı ve Andirin kazaları ve Firmis nahiyesi:

Apostolic 27.000

Katolik 5.000

Protestan 5.000

28.000

Gaziantep ve Kilis kazaları:

Apostolic 30.000

Katolik 1.000

Protestan 4.000

35.000

Antakya, Cisir el-Sugur ve Sahiun:

Apostolic 12.000

Katolik 2.000

Protestan 1.500

15.500

Toplam

163.800

Krokian, Halep vilayetinin Ermeni nüfusu için en muhtemel tahmini bulmak amacıyla, diğer vilayetler için yaptığı gibi aşırı rakamların ortalamasını alarak 133.560 sayısını verir.

Krikorian burada da yine kendi hükmünü koymuş durumdadır. Bu nedenle konu üzerinde çalışan başka araştırmacıların da rakamlarına müracaat etmek meseleye ışık tutacaktır.

Marcel Leart'ın Patrikhaneye atfen vermiş olduğu Halep (Antep, Urfa, Kilis, Maraş) Ermeni nüfusu (1882) 100.000 idi¹⁰. Fransız Sarı kitabı ise Halep Ermeni nüfusunu 37.999 olarak göstermektedir¹¹. J. McCarthy'in de Patrikhane'nin verilerini kullanarak vardığı sonuca göre 1913'te Halep Ermeni nüfusu 189.565 idi¹². Uras'ın 1914 tarihine ait verdiği Halep Ermeni nüfusu ise 35.104 Gregoryan, 5.739 Katolik ve 8.643 Protestan olmak üzere toplam 49.486'dır¹³.

Bütün bunlara bakıldığında Halep Ermeni nüfusu hiçbir zaman 100.000'in üzerine çıkmamış görünmektedir. Bu sebeple Krikorian'ın makul bir rakam olarak sunmuş olduğu 133.560 rakamı aslında onun olmasını ümit ettiği bir rakamdan ileriye gidememiştir. Aksine 30 ila 50 bin arasındaki bir nüfusun gündeme getirilmesi halinde daha mantıklı bir adım atılması mümkündür.

Ermenilerin Vilayette Yapmış Oldukları Hizmetler

Meslek ve Zanaatlar

Ondokuzuncu yüzyılda, özellikle hem ithalat ve hem de ihracatta yeni bir canlanma olduğu 1880 civarlarında Halep, Kuzey Suriye ve Kuzey Mezopotamya için ticaret merkeziydi. İngiliz konsolos T.H. Skene 1860'da Halep vilayetinin zanaatkar ve elsanatçıları hakkında yazdığı rapora göre¹⁴:

Ülkenin bütün sahipleri Müslümanlardır. Kasabadaki zanaatkarların hemen tamamı Hıristiyanlardır. Hayvan yetiştiricilerin hemen tamamı Müslüman olan göçebe Arap kabileleri, Kürtler ve normal olarak müslüman olan Türklerdir. İmalathanelerde çalışan nüfusun tamamı ise Hıristiyanlardır.¹⁵

¹⁰ Gürün, *a.g.e.*, s. 127.

¹¹ Uras, *a.g.e.*, s. 141; Bayram Kodaman da Fransız Sarı kitabından yapmış olduğu aktarmalara dayanarak Halep Ermeninin nüfusunun 1914'deki miktarını 37.999 olarak verir(Kodaman, *a.g.m.*, s. 94).

¹² McCharthy, *a.g.m.*, s. 80.

¹³ *Osmanlı Ülkelerininin 1330 yılı nüfus istatistikleri*, Dahiliye Nezareti Sicil Genel İdaresi Müdürlüğü, İstanbul, Hilal Matbaası, 1336; Gürün, *a.g.e.*, s. 147.

¹⁴ Krikorian, *a.g.e.*, s. 83-84.

¹⁵PRO-FO, 78/1538, T. H. Skene, British Consul at Aleppo, to Home Office (to Sir Henry L. Bulwer), No. 27, Aleppo, 4 August 1860.

Kasabalardaki Ermeniler farklı zanaat ve mesleklerde uğraşmaktaydı, köylerde ziraat yapılırdı. Popüler el zanaatları dikiş dikmek ve ayakkabı yapmak, kürk ve yün ticareti yapmak, boyamak ve deri işlemek, kuyumculuk ve saat yapmaktı. Sürmeyan, Halep'in zanaatkarlarını anlatırken:

Küçük Asya'dan Halep'e göç eden Ermenilerin onsekizinci yüzyıldan beri başlıca işleri terzilik, terziler sadece başka hükümet memurlarının ve başka bir başarılı valinin ilk terzileri gibi yetiştirilmeye riayet edenler değil, ordunun elbiselerini sağlamaya da yetenekliydi. Terzilikle birlikte kürklerin hazırlanmasını da hatırlayabiliriz.... Eski zamanlarda Halep pek çok tekstil çeşitleriyle de meşhurdur, özellikle yün, onaltıncı ve onyedinci yüzyıllarda Halep yün için geniş bir pazara sahip olmuştur ve tekstil ticareti Çin'den Hollanda'ya kadar uzanan geniş bağlantılarla Ermenilerin elindeydi.¹⁶

Halep şehri hakkında ne söylenmiş ise, vilayetin diğer kısımları için de o söylenir. Örneğin, Farley, Türkiye kaynakları çalışmasında Maraş'ın endüstri ve ticaretindeki Ermenilerin önemli rolleri hakkında aşağıdakilere şahitlik eder:

Onlar (Ermeniler) Maraş'ın yerleşimcilerinin en çalışkan hissedarları, büyük oranda Halep ve Gaziantep (Ayıntap) ile ticaret üzerine nakliyyede uğraşmaktadırlar; herbir tüccar ticarî eşyalarını sattığı kendi dükkanına sahiptir, ya toptancıdır ya da perakendecidir, fakat sadece beş veya altı toptancı tüccar hakkını talep edebilmektedir.¹⁷

Osmanlı İmparatorluğu'nun zanaat ve mesleklerinde dahi Halep vilayeti Ermenilerinin nasıl kullanıldığını yukarıda tanıklardan yapılan alıntılardan biri dahi göstermektedir.

İştirak Ettikleri Merkezler

Osmanlı egemenliğindeki Halep vilayeti Kilikya (Küçük Ermenistan) Ermeni krallığının parçalarını yani Urfa sancağında Urfa ve Halfeti (Rumkale) kazalarını, Maraş sancağının tümünü, Halep sancağında Gaziantep ve Belen kazalarını da ihtiva etmektedir. Bu topraklar onbirinci yüzyıldan beri Ermeniler tarafından nüfuslandırılmıştır ve ondokuzuncu yüzyılda gerçek birer Ermeni merkezleridir. Muhtemelen bu gerçek yerel sosyal yaşamda Ermeni iştirakçiler arasında etkindir, çünkü hükümet görevleriyle meşgul olan pekçok Ermeni memurlar vardı.¹⁸

Dikkat edilmelidir ki, Süleymanlı (Zeytün) kazasının Ermenileri geniş oranda devletle ilgili memurlardı. Bunun sebebi 1860, 1862 ve 1895-6'larda olduğu gibi Osmanlı hükümetinin baskı

¹⁶ Sürmeyan, 'History of the Armenians of Aleppo', p. 973; cf. ibid. , pp. 974-8, and Gabikian, 'History of the Massacres of Lesser Armenia and of its Great Capital Sivas', pp. 542-3.

¹⁷ J. L. Farley, 'The Resources of Turkey', p. 249. See also K. H. Calustian, 'Marash kam Germanik ew heros Zeytun' ('Marash or Germanicia and the Heroic Zeytun'), pp. 276-306.

¹⁸ Krikorian, *a.g.e.*, s. 84-85.

faaliyetlerine karşı durarak, Zeytün Ermenilerinin özgürce yaşama ruhuna sahip olmuş olmaları veya belki Avrupalı güçlerin aracılığıyla, onlar için daha çok imtiyaz temin edilmiş olması olabilir.

1860-1908 dönemlerinde Halep'in güney ve doğu bölgelerinde fazlaca Ermeni yerleşimci yoktu. Bunun sebebi Cebel Sab'an, Harem, Idleb, Cisir el-Shughur, Ma'arrat ül-Numan, Bâb-Cabbul, Menbic ve Rakka kazalarındaki Ermeni devlet memurlarının bulamamış olmamızdır. Aynı gerçek Dayr el-Zor mutasarrıflığındaydı, çünkü orada yaşayan sadece 400 Ermeni vardı ve onların çok azı devlete çalışıyordu.

Faaliyet Sahaları

Genellikle Ermeni iştirakçiler Osmanlı sosyal yaşamında, özellikle vilayet merkezlerindeki pazarlardaydılar, fakat Halep vilayetinde bu durum farklıydı. Urfa Sancağının merkezinde ve vilayetin merkez mahallelerinde Ermeni memurlar diğer kazaların sınırlarının dışındakilerden daha fazla idiler. Sadece Maraş sancak merkezindeki Ermeniler kazalarla ilgili olarak karşılaştırıldığında üstündüler, fakat bu durumda bile Süleymanlı (Zeytün) kazası daha yüksek bir pozisyonda görünür.¹⁹

Vilayetin merkezinde, Halep'te, diğer Hıristiyan ve Müslüman memurların dışında seçilmiş bir Ermeni aza idarî mecliste genellikle bulunabilirdi. Sadece birkaç tabii aza vardı. 1882-3'te bir Ermeni Katolik yerel meclisin tabii bir azasıydı. Vilayetin diğer kısımlarında normal olarak bir veya iki, fakat bazan üç Ermeni aza idarî meclis için seçilebilirdi. Genel olarak, onlar daima sıradan memurlardı, sadece ara sıra bir Ermeni belediye başkanı olarak atanırdı.²⁰

Maliye alanlarındaki Ermenilerin çoğu vergi tahsil dairesinde, vergi toplama kurulunda, rejide ve Duyun-ı umumiye idaresindeydi. Vergi tarhı (taxation) gelince, hebir kazadaki dairede bir Ermeni memur vardı ve o genellikle sandık eminiydi. Hatta nadir olarak bir dairenin başkanı Ermeni olurdu, bununla beraber Belen kazasında 1873-4'de bir tane vardı; veya başkan yardımcısı olarak, 1889-90'da İskenderun kazasında vardı. Reji'deki Ermeni memurlar oran olarak daha çok sayıdaydı, birden üçe kadar olabilirdi. Bu dairelerdeki katipler ve işletmeciler çoğunlukla Ermenilerdi ve bazan 1889-90'da İskenderun'da, 1902-3'te Birecik ve 1908'de Andirin'de olduğu gibi müdür de olabilirdi. Normal olarak bir veya iki Ermeni Ziraat Bankası şubelerinde sandık emini veya muhasebe katibi olarak istihdam edilmiş olabilirdi. Gaziantep kazası 1896-7, 1898-9 ve 1908'de bir Ermeni müdüre sahipti. Duyun-ı umumiye idaresindeki Ermeni lerin sayısı da bir veya iki olur ve genellikle katip, sandık emini ve muhasebeci memurlukları verilirdi.1908'de Kilis kazasında ve 1896-7'de Antakya'da Duyun-ı umumiye idaresinin baş memurları Ermeniydi. Bu dairelerden başka Ermeniler zaman zaman vergi tahsildarı olarak ve Osmanlı bankası şubelerinde memurlar olarak istihdam

¹⁹ Krikorian, *a.g.e.*, s. 85-86.

²⁰ Krikorian, *a.g.e.*, s. 85-86.

edilirlerdi, fakat bunlar sadece Halep ve Urfa'daydı. Üç sancak merkezinde daha etkin oldukları yer ticaret odalarıydı²¹.

Ermeniler mahkemelerde farklı görevlerde rol alırlardı, fakat düzenli olarak çalıştıkları başlıca daireler ticaret ve Bidayet mahkemeleriydi. Her kazanın Bidayet mahkemesinde normal olarak Türk azalara karşılık bir de Ermeni vardı. Ticari mahkemelerde aza veya katipler olarak faaal olan üç ve üçten fazla Ermeni vardı. Halep'te İstinaf mahkemesinde; sivil bölümünde bir kişi, ağır ceza bölümünde bir kişi olmak üzere genel olarak iki Ermeni yargıç vardı. Ermenilerin yerine getireceği diğer mahkeme görevleri müstantik, avukat, mahkeme müfettişi, noter ve katip memurluğu idi. Halepte, 1878-9'da Mahkeme müfettişi, ve 1902-3'te, avukatlar Ermeniydi. Gaziantep'te 1896-7'de, 1898-9'da ve 1902-3'te noterler de Ermeniydi.

Halep'te umumî sağlık için Ermeniler özellikle 1896-7, 1902-3 ve 1908 yıllarında hastahane ve askeri hastahane önemli hizmetlerde bulundular. Onlar doktor ve eczacı pozisyonları aldılar. 1908'de hastahane operatörü (surgeon) şühhesiz Sarkis Efendi ve eczacı Bedros Efendi Mazlumian'dı. Gaziantep ve Antakya kazalarında, Maraş sancak merkezinde bazan da eczacılarda olduğu gibi, Belediye doktorları çoğunlukla Ermeniydi. Maraş'ta Doktor .i.Kevork; Efendi 1873'ten 1889-90'a kadar Belediye tarafından istihdam edildi. Diğer kazalarda Ermeni doktorlar eczacılar ve umum sağlık dairelerinde çalışan aşıcılar da vardı, fakat onlar çok değildi ve hizmetleri sonsuza kadar sürecek görünmemekteydi²².

Suriye vilayetinde Ermeni iştirakçilerin bulunduğu diğer alanlar; teknik meseleler, tahrirat, eğitim ve ziraatti. Halep'te posta ve telgraf hizmetinde makinist veya telgraf müfettişi olarak hizmet eden, hemen daima ikiden beşe kadar Ermeni vardı. Örneğin, 1908'de Krikor ve Nerses Efendiler yabancı diller bölümünde çalışıyordu ve Tchakir ve Asadurian Efendiler tarafından yardım görüyorlardı. Ermeniler vilayet matbaasında makinist, dicgici ve yönetici olarak istihdam da ediliyorlardı. Halep valisi ve bir tarihçi olan Ahmet Cevdet Paşa 1284 H./1867-8'de haberler, emirler ve hükümet açıklamaları Türkçe ve Arapça olarak yayınlanan, hafta sonu gazetesi 'Ghadir el-Furat (The Rivulet of Euphrates)'i kurdu. 1286 H./1869-70'de sadece el-Furat (The Euphrates) olarak isimlendirildi ve Ermenice yeni bir bölüm eklendi. Bu gazete 1918'e kadar devam etti, fakat Ermenice kısım bilemediğim bir sebeple, sadece bir veya yarım yıl sonra sona erdirildi.²³

1882-3-1902-3'de Gaziantep'te Belediye mühendisleri Ermeniydi. 1898-9'da iki aza umumi işler kurulunda etkindi. 1889-90'da Belen ve İskenderun kazalarında postacı Ermeniydi, Maraş ve

²¹ Krikorian, *a.g.e.*, s. 85-86.

²² Krikorian, *a.g.e.*, s. 85-86.

²³ Ph. di Tarrazi, 'Tarikh assahafa'l 'arabiyah' ('History of the Arabic Press'), vol. 1, p. 68 and vol. 2, pp. 222-3; A. Mrueh, 'Assahafa'l 'arabiyah' ('The Arabic Press'), p. 207.

Urfa'da bir veya iki aza bazan umumi işler kurulunda otururdu. Umumi meselelerin farklı dairelerinde Ermeni memurlara sık sık katip ve muhasebeci görevi verildiği tahriratla ilgili olarak söylenebilir. Aynı şekilde Halep, İskenderun ve Belen'de bazı Ermeniler sadece tahrirat dairelerinde tahrirat şefi, arazi sicilcisi ve gümrük idaresiyle meşgul olurlardı. 1873-4'de vilayet tercüman yardımcısı Ermeniydi²⁴.

Ziraate gelince, Halep'te 1896-7 ve 1908'de örnek çiftliklerin müdürleri Ermeniydi. Gaziantep, Belen, İskenderun, Maraş ve Urfa sancak merkezlerinde bir veya iki Ermeni aza bazan Ormancılık kurulunda, ticaret ve ziraat odalarında yerleştirilirdi. Eğitim alanlarında Ermeniler sancakların merkezlerinde eğitim meclisinde, orta okullarda ve el sanatları okullarında etkiliydiler. Halep'te diğer bazı vilayetlerin merkezlerinde olduğu gibi, Ermeni dili 1898-9'lardan 1908'e kadar hükümet orta okullarında öğretilirdi. 1908'de Halep'teki el sanatları okulunda Aznivuki 'hüner' (sanat) bayan öğretmeni idi. Aynı yıl tekrar Urfa'da Karapet İmizian okul kurulundaydı, kesin olarak Akob Ağa demirci sanatı ve ayakkabı yapmayı öğretmekteydi²⁵.

Zeytin'daki Ermeniler

Ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında Zeytin'daki (şimdiki Süleymanlı) Ermeniler bölgenin sosyal yaşamında avantajlı bir üstünlük durumundan hoşlanırlardı. Zeytin hükümet meseleleriyle ilgili Ermenilerin rolünü burada anlatmamın nedeni budur. Kazanın idarî meclisinde Ermeniler seçilmiş iki veya üç aza tarafından temsil edilirdi. Bunlara ilaveten bazan biri Katolik ve biri Apostoli olmak üzere iki Ermeni aza-i tabiiyye vardı. 1896'dan sonra Vali (kaymakam) çoğunluğu Rum olan Hıristiyanlardı. Belediye idaresi hemen hemen tam olarak Ermeni memurların elindeydi. İki ve altı aza arasındaydılar ve 1896'dan itibaren Belediye başkanı da Ermeniydi. 1898-9 ve 1908 yıllarının tamamında Türkler yoktu ve 1902-3'te sadece katip Türk'tü. Ermeniler Firnis nahiyesinin idaresinde de etkindi, meclisinde genellikle iki aza bulunurdu. Bu toplumun idaresi 1896'dan sonra bazan Ermenilerde olabiliyordu. Duruşma meclisinde veya Bidayet mahkemesinde Türkler yanında daima bir Ermeni aza vardı. Arasına noter de Ermeniydi, 1896-9'da müstantik (judge d'instuction) yardımcısının pozisyonu da bir Ermeniye verildi²⁶.

Geniş kapsamlı maliye konularında Ermeniler iştirakçiydi. Umumi maliye idaresinde sandık emini normal olarak Ermeniydi, bazan baş yardımcı da Ermeniydi. Reji idarecisi de odanın ayakçı memuruna kadar Ermeniydi. Ziraat Bankası fiubelerinde iki veya üç Ermeni aza vardı ve 1896'dan sonra başmüdür 1896-7, 1902-3 ve 1908'e kadar sık sık Ermeniydi²⁷.

²⁴ Krikorian, *a.g.e.*, s. 85-86.

²⁵ Krikorian, *a.g.e.*, s. 85-86.

²⁶ Krikorian, *a.g.e.*, s. 87-88.

²⁷ Krikorian, *a.g.e.*, s. 87-88.

Zeytun Ermenileri ziraatte ve teknik işlerde olduğu gibi sosyal yaşamın diğer alanların da iştirak etmekteydiler, fakat bir kaza sınırları dışındaki meselelerde olduğu gibi geniş değillerdi ve rolleri de büyük değildi.

Rumların Yaptıkları Hizmetler

Bu vilayetin sosyal yaşamındaki Rum iştirakçiler ne fazla ne de sabitti, fakat biz bazı Rum memurları farklı hükümet idarelerinde bulduk. Toplumsal meselelerde onların katkıları başlıca Halep sancağında ve özellikle Halep'in kendi kasabasında dikkat çekiçidir. Burada vilayet merkezlerinde arasına bir veya iki Rum idarî mecliste, İstinâf ve ticaret mahkemelerinde, malî idarede, Ziraat Bankası fiubelerinde, Umumi işler dairesinde, posta ve telgraf servisinde, askeri hastahane ve devlet orta okulunda çalışırlardı. Halep'in dışında İskenderun, İdlib ve Antakya kazalarında Rumlar bazan seçilmiş azalar olarak idarî mecliste; doktor olarak belediyelerde; yargıçlar olarak Bidayet mahkemelerinde; sandık emini ve katipler olarak Ziraat Bankası'nın şubelerinde; yabancı diller bölümünde telgraf müfettişleri olarak posta ve telgraf servisinde nüfuzluydular²⁸.

Urfa sancağında sosyal yaşamda Rum iştirakçiler Birecik kazasında ve başlıca kırsal merkezde ticarî mahkeme azaları olarak ve malî idarede sandık emini veya katipler olarak bulunabilirlerdi. Herbir dairede onların sadece biri vardı. Maraş sancağında, Elbistan'da ve kırsal merkezinde arasına Rum memurlar belediye doktorları veya eczacılar olarak istihdam edilirdi, 1896'dan sonra Süleymanlı kazasının valisi genellikle Rumdu²⁹.

Ermenilerin Genel Durumu

Halep vilayetinde, Osmanlı sosyal yaşamındaki Ermeni iştirakçiler Ortaçağ zamanlarında Kilikya Ermeni krallığına sahip olan Halep'te ve vilayetin Maraş sancağı olarak isimlendirilen kısmında dikkate değer ve sabit idiler. Kronolojik bir görüş noktasından bakıldığında, 1896'dan sonra vilayetin farklı yönetim ünitelerinde en büyük rol ve en yüksek pozisyonlar Ermenilere verilmişti. Sosyal yaşamın başlıca alanlarında Ermenilerin oynadığı rol siyasî idare, maliye, yargı mahkemeleri ve umumî sağlık servislerindeydi. Vilayetin bu dairelerinde genellikle bir veya iki kişi idiler, fakat bazan üç veya dört Ermeni de olurdu³⁰.

Erzurumda Yetişmiş Önemli Ermeni Aydınları³¹

ABRAHAMIAN, .i.Yaruthiwn; (?-1895). Urfa belediyesinde çalışan bir Ermeni protestan eczacı.

²⁸ Krikorian, *a.g.e.*, s. 88.

²⁹ Krikorian, *a.g.e.*, s. 88.

³⁰ Krikorian, *a.g.e.*, s. 88..

³¹ Krikorian, *a.g.e.*, s. 88-91.

ARIKIAN, .i.Yaruthiwn; (1815-90). Maraş'ta doğdu, Türklerle çok dostça koşulları olan, bir tüccardı. Üç ila sekiz yıldır idarî meclisin bir azası olarak faaliyettedir. .i.Babiâlî; hükümeti tarafından üçüncü dereceden Osmanî ve Mecidiye nişanı ile onurlandırıldı.

ATTARIAN, Abraham (?-1915). Urfada meşhur bir Ermeni Protestandı. Yıllardır, Alman Hastahanesi'nin eczacısıydı ve aynı zamanda yerel Belediye meclisinde hizmet etmekteydi.

AYVAZIAN, Krikor (?-1900). Urfa'da doğdu, Ermenice ve Türkçe öğrendi ve perakendeci oldu. Müşterilerinin biri, bir 'binbaşı' (tabur komutanı) kurnazlık organize etti ve onu kendisiyle Dayr al-Zor'a gitmeye davet etti ve ordu için yiyecek satıcısı oldu. Kol ağası (adjutant major) rütbesi verilen Ayvazian, böylece Osmanlı ordusunun hizmetine girdi (c. 1885). 1895-96'da katliam zamanında aynı binbaşı ile eve döndü ve ailesini ve bin kadar başka insanı korudu. Gaddarlıktan sonra kardeşiyle Dayr al-Zor'a döndü ve işine devam etti.

BARSUMIAN, Baghdasar. Gaziantep'te doğdu, Beyrut'taki Amerikan Üniversitesi'nde tıp tahsili gördü. 1897'de mezun olduktan sonra Belediye doktoru olarak atandığı Kilis'de yerleşti. 1903'te Kilis'ten ayrıldı.

BASMADJIAN, .i.Armenak;. Doğup büyüdüğü Kilis'te 1906'dan 1910'a kadar maliye idaresinde ajan olarak çalıştı.

BASMADJIAN, Ghazar (Lazar). 1885'ten 1914'e kadar Kilis kazasında idarî mecliste bir azaydı.

BAYRAMIAN, .i.Kevork;. 1885'den 1905'e kadar Kilis'de idarî mecliste bir azaydı.

DER-BEDROSIAN(Ter-.i.Petros;ian), Aghadjan. Kardeşi .i.Nishan; ile ithâlât ve ihracat işinde olan Urfalı eğitimli ve zeki bir tüccardı. Suç ve ticaret mahkemesin seçilmiş bir azaydı. Yirminci yüzyılın başlarına kadar belediye başkan yardımcısı olarak faaliyet gösterdi ve ordu için erzak sağladı.

DJANSIZIAN, .i.Martiros;. Maraş kökenlidir. 1905'de Kilis'e geldi ve Duyun-ı umumiye idaresine müdür olarak atandı. Bu görevini 1912'ye kadar sürdürdü.

GUIRAGOSIAN (Kirakosian), .i.Martiros; (?-1909).1909'a kadar Antakya'nın idarî meclis azasıydı.

GÜLÜZIAN, .i.Kevork; (c. 1840-95). Belediye'nin tıbbi sağlık görevlisi olarak bir kaç yıldır tıp uygulaması yaptığı Maraş'ta doğdu ve eğitim aldı. 1890'daki kolera salgını sırasında Hamlyn karışımı kullanarak pek çok hayat kurtardı.

HEKIMIAN, Sarkis. .i.Kevork;'un oğlu, Gaziantep'de belediye ve askeri doktordu. Meşhur bir şahsiyet olarak özel bir ferman ile bu göreve atandı. Ondokuzuncu yüzyılda yaşadı, fakat hayatı hakkında kayıtlı bilgi yoktur.

IMIRZIAN, Karapet (?-1915). Urfada doğdu ve eğitildi, Arap ve Kürt köylüler kadar Ermeniler tarafından hayvan yetiştirilen köylerin sahibi ve bir tüccardı. 1895'den itibaren yerel idarî meclisin bir azasıydı ve 1903'de adlî mahkemeye tayin olundu. Aynı zamanda Urfa'da hükümet orta okulu ve Türk hastahanesinin malî idaresini yönetti.

ISHKHANIAN, İskender. 1893'te Gaziantep'te doğdu. Belediye doktoru olarak atandığı Halep'te yerleşti. Ölümüne kadar (?) bu görevini sürdürdü. Ođlu Nuri de 1919'dan 1923'e kadar bir askeri doktordu.

KADEHDJIAN, Sarkis (c. 1830-1907). Çeşitli kervansaray ve kiliseler inşa eden Gaziantep'de kendi maiyetinde bir mimardı, örneğın, geniş ve güzel S. Astvadzadzin (Meryemana)'ın kilisesi. Pekçok yıldır, hükümetin baş mimarıydı.

KARGODORIAN, Sarkis (1854-?). Maraş'ta doğdu, babasından duvarcılık işını öğrendi ve sanatını geliştirerek bir mimar oldu. Maraş ve Süleymaniye'de, bazı Ermeni kiliselerinde olduğu gibi, barakalar inşa etti. Maraş'da 1884'deki büyük yangından sonra Eski'sini restore etti ve yeni kapalı çarşılar, Belediye pazarı ve Tuz ve Hişir hanlarını (otel, geniş ticaret binası) inşa etti. Ceyhan üzerinde iki ve aksu nehri üzerindeki üç köprüyü tamir etti. Birinci Dünya Savaşı sırasında Lübnan'a kaçtı ve Beyrut'a yerleşti.

KEYIKIAN, Krikor (1885-1916). Bir zanaatçı olduğu Maraş'ta doğdu ve eğitildi.Yirmibeş yıl kadardır yerel idarî meclisin bir azasıydı. Hükümetle ilişkilerinde Amerikan ve Alman misyonerler için bir ajan olarak faaliyet de gösterdi.

KHIRLAKIAN, Yakob (1856-1920). Maraş'ta ordu müteahhidi olan bir Ermeni Katolik tüccardı. Hem Papa Leo XIII. hem de .i.Babıâlî,'den şeref madalyası aldı.

KIREMITDJIAN, Boghos (fl.c. 1900). Halep'te orduda bir veteriner cerrahıydı ve aynı zamanda sansürcüydü.

MAHIKIAN, Thoros (1862-1916). Maraş'ta doğdu ve yerel Ermeni okullarında eğitildi, Türkçe öğrendi ve Bidayet mahkemesinin ağır ceza mahkemesinin bir memuru olarak ve bir katip olarak hükümet dairelerinde çalıştı. 1880'den sonra bu fonksiyonlara ilaveten Ermeni okullarda Türkçe öğretti.

MAKSUDIAN Efendi. 1900'den 1908'e kadar Halep vilayetinin, vilayet orman müfettişiydi.

MANUSHAKIAN, .i.Nazareth; (1874-1933). Gaziantep'te doğdu, Ermeni Vadanean Okulu'nda tahsil yaptı. Tahsilini bitirdikten sonra, ticarete başlıca ithal boyalarla uğraştı. Ticaret mahkemesinin bir azasıydı. 1921'de Halep'e yerleşti.

MELITOSIAN, .i.Levon;. 1895'lerden 1915'lere kadar Süleymanlı'da belediye doktoruydu.

MOMDJIAN, Sarkis. 1895'lerde (1915?'e kadar) Süleymanlı'da reji müdürüydü.

MURADIAN, .i.Kevork; (1831-94) Maraş'ta doğdu, Türk edebiyatı ve kanuni hukuk tahsili yaparken dokumacıydı. Otuz yıl kadar, sivil mahkeme azası ve hükümet avukatlığı yaptı. Toprağına sahipti ve hükümet çevresinde etkindi, fakat (bizim kaynaklarımıza göre) çünkü o umumi olarak memurları rüşvetçilikle suçladı ve vatandaşlık haklarını kuvvetli bir şekilde savundu, 1892'de yargıçlık görevinden azledildi.

NALTCHADJIAN, Karapet (1862-1916). Maraş'ta doğdu ve yerel Ermeni ve Fransız Babalar Okulu'nda eğitim aldı. Türk kanunları üzerine hukuk tahsili ve sonradan ağır ceza mahkemesine baş katip olarak atandı. İki yıldır, Maraş'ta Andirin kazasının müstantikiydi, daha sonra on iki yıl Maraş'ta avukat olarak çalıştı.

NORASHKHARHIAN, Babik (?-1886). Süleymanlı Ermeni toplumunun önemli bir adamıydı. 1879'dan itibaren bölgenin belediye başkanıydı.

NORASHKHARHIAN, .i.Kevork;. Shil-Panos'un oğluydu, 1869'dan 1883'e kadar Süleymanlı'da polis şefiydi.

SHATAREVIAN, Thoros (1854-1924). Bir Ermeni Katolik olarak doğdu ve Maraş'ta Ermeni okullarında eğitildi. Çitilci Hokas'dan özel Türkçe ders aldı. 1870 kasabadaki adli ve ticari mahkemelerde baş katip olarak istihdam edildi. 1881'de Halep'e geldi, bir avukat olarak hukuki deneyimler geçirdi. Ondan sonra Halep'te mesleğini uyguladı ve mahkeme kurulunun başkanı atandı. .i.Babiâli; tarafından ikinci derceden Mecidiye nişanı ile onurlandırıldı.

TASHDJIAN, Yakob (?-1915). Urfa'da mimar Khatcher'in oğludur, Hükümette Ermeni toplumu kadar nüfuzluydu. Yıllardır adli mahkemeye bir aza olarak iştirak etti. Urfa çevresinde Kürt ve Arap kabileler arasındaki farklılıkları halletmekle görevli olan bir uzlaştırıcı comiteye de başkanlık etti.

TOPALIAN, Yovhannes. Maraş kökenli olup Maraş idari meclisinin bir azasıydı. 1895'de Gaziantep'e taşındı ve ilk önce reji müdürü olarak ve daha sonra bir avukat olarak orada çalıştı.

Kaynakça

A. Cevad (1895-1900). *Diyarbakır 'Memâlik-i Osmaniye'nin Tarih ve Coğrafya Lügati*, II, İstanbul.

Bayındır, Seda (1997). *Adana Ermeni İsyanı (1909)*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi-Marmara Üniversitesi), İstanbul.

Bryce, J. (1916). *The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire*, 1916.

Cuinet, V. (1896). *Syrie, Liban et Palestine*, Paris.

Cuinet, Vital (1891). *La Turquie d'Asie*, Cilt: II, Paris.

Çoruh, Haydar (2002). "Erzurum'daki Müslim ve Gayrimüslim Nüfusu Gösteren 1847 Tarihli Nüfus Defteri", *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 6, Ankara.

Dahiliye Nezareti Sicil Genel İdaresi Müdürlüğü (1336). *Osmanlı Ülkelerinin 1330 yılı nüfus istatistikleri*, ü, İstanbul.

Eramian, H. (1929). 'Memorial of Van-Vasporakan, vol. 1, Alexandria.

Fraşeri, Ş. (1888-9). *Kamûs ül-a'lâm*, Cilt: 4, 1306-1316 H.

Güran, Tevfik (2000). "1897 Tarihli İlk İstatistik Yıllığı", *State Institute of Statistics Prime Ministry Republic of Turkey*, (Edit. H.İnalçık-Ş.Pamuk), Ankara 2000.

Gürün, Kamuran (2001). *Ermeni Dosyası*, 5. Baskı, İstanbul.

Karpat, Kemal (1985). *Ottoman Population 1830-1914, Demographic and Social Characteristics*, The University of Wisconsin Press.

Karpat, Kemal H. (1978). "Ottoman Population Refords and the Census of 1881/82-1893", *International Journal of Middle East Studies*, Vol. IX.

Kodaman, Bayram (2001). "Üç Ermeni Şarkısı ve Ermenilerin Türklere Bakışı", *Ermeni Meselesi Üzerine Araştırmalar*, (Edit. Erhan Afyoncu), İstanbul.

Krikorian, Mesrob K. (1977). *Armenians in The Service of the Ottoman Empire 1860-1908*, London.

Küçük, Cevdet (1986). *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı (1878-1897)*, İstanbul 1986

Küçük, Cevdet (1985). "Osmanlılarda Millet Sistemi ve Tanzimat", *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, IV, İstanbul, s. 1007-1024.

Küçük, Cevdet (1987). "Millet Sistemi ve Tanzimat", *Mustafa Reşid Paşa ve Dönemi Semineri Bildirileri (13-14 Mart 1985)*, Ankara.

Küçük, Cevdet, (1984), *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı (1878-1879)*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınlar

Leart, M. (1913). *La question Armenienne a la lumiere des documents*, Paris.

Lepsius, J. (1919). *Der Todesgang des armenischen Volkes*, Potsdam.

Lynch, H. F. B. (1901). *Ermenistan: Seyahatler ve Çalışmalar*, Cilt: II, London.

McCarthy, J. (2002). “Osmanlı Ermeni Nüfusu”, *Osmanlı'nın Son Döneminde Ermeniler*, (Edt. Türkkaya Ataöv), Ankara.

Ormanian, M. (1955). *The Church of Armenia*, London.

Özgül, M. Cemil (2001). “Osmanlı Devleti'nde Ermeniler”, *Yeni Türkiye Ermeni Sorunu Özel Sayısı*, Cilt: I, Sayı: 37, Ankara.

Shaw, Stanford J.-Shaw, Ezel Kural (1983). *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, Cilt: II, İstanbul.

Shaw, Stanford J. (1980). “Ottoman Population Movement During The last Years of The Empire, 1885-1914:

Theodik (1922). *The Almanac For Everyone*.

Trabzon vilayeti Salnâmesi, 1320H. /1902-3, s. 338-9; 1321 H. /1903-4 Vilayet yıllığında (s. 470-3) ve 1322 H. /1904.

Uras, Esat (1987). *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İstanbul.

